

Επίγονοι του Γιουβενάλη ή του Ορατίου; Ο Ροΐδης, ο Λασκαράτος και η Σάτιρα του 19^{ου} αιώνα

Φωτεινή Λίκα*

Ο Εμμανουήλ Ροΐδης, επηρεασμένος τόσο από το ιστοριογραφικό παράδειγμα του Gibbon και του Macaulay όσο και από την αναβίωση της μεσαιωνικής θεματολογίας στο έργο του Scott και του Ραγκαβή,¹ επέλεξε να παρουσιάσει το 1866 την *Πάπισσα Ιωάννα* του υπό το ένδυμα της μεσαιωνικής ιστορικής μελέτης. Σ' αυτήν καυτηρίαζε τόσο τα λογοτεχνικά όσο και τα πολιτικοκοινωνικά ζητήματα του καιρού του. Εξαιτίας, ωστόσο, αυτής της αιρετικής και πολυσυλλεκτικής φύσης της, η *Πάπισσα Ιωάννα* δεν θεωρείται από την κριτική ως αντιπροσωπευτικό και, επομένως, τυπικό ιστορικό μυθιστόρημα του 19^{ου} αιώνα, με αποτέλεσμα το ζήτημα της ειδολογικής κατάταξής της να ανακύπτει συχνά στην ιστορία της πρόσληψής της.²

Επιπλέον, λόγω της αμφιλεγόμενης υποδοχής του έργου από το ελληνικό κοινό, και ιδιαίτερα από την Εκκλησία της Ελλάδας, ο Ροΐδης θεώρησε σκόπιμο να γράψει μία σειρά επιστολών με τον τίτλο *Επιστολαί ενός Αγρινιώτου* στην εφημερίδα *Αυγή*, στις οποίες, υιοθετώντας το σατιρικό προσωπείο του Διονύσιου Σουρλή, υπερασπιζόταν την εγκυρότητα και την «ορθοδοξία» της *Πάπισσας Ιωάννας* και επιχειρηματολογούσε υπέρ της ελευθεροστομίας/ελευθερίας του λόγου ως ένα από τα εκ των ων ουκ άνευ συστατικά των σατιρικών έργων. Ειδικότερα αναφέρει: «ὅτι ἡ ἐλευθερία τῆς ἐκφράσεως, ἢ τὸ θράσος, ἢ ἀναίδεια, ἀσέβεια, [...] ἐθεωρήθη πανταχοῦ, πάντοτε καὶ ὑπὸ πάντων, ἀπὸ κτίσεως κόσμου μέχρι σήμερον, ἀπὸ τοῦ Ἐκκλησιαστοῦ μέχρι τοῦ Περδικάρη, φυσικὴ καὶ ἀναγκαία εἰς τὰ σατυρικὰ συγγράμματα τοῦ εἴδους τῆς 'Ιωάννας' ὡς τὸ σκόρδον εἰς τὴν σκορδάλμην».³ Από τα παραπάνω προκύπτει ότι ο ίδιος ο Ροΐδης, αν και τιτλοφορούσε το έργο του μεσαιωνική μελέτη, το κατέτασσε ειδολογικά ως σάτιρα και μέσα από το πρίσμα αυτής της ειδολογικής παράδοσης το προόριζε να προσεγγιστεί. Προκειμένου να καταστήσει ακόμη σαφέστερη αυτήν του την πρόθεση, στη δεύτερη από τις επιστολές του, όπου επιχειρεί τη

* Η Φωτεινή Λίκα είναι διδάκτορας του Πανεπιστημίου του Cambridge της Μ. Βρετανίας. Έχει γράψει άρθρα σχετικά με το Ροΐδη, τον Byron, το Macaulay, τον Gibbon και τη Νικόλ Ρούσσου. Προσεχώς θα δημοσιευτεί από τον εκδοτικό οίκο Cambridge Scholars Publishing η μονογραφία της με θέμα το Ροΐδη και την αγγλική λογοτεχνική και ιστοριογραφική παράδοση.

¹ Για τις αναφορές στον Gibbon στην *Πάπισσα Ιωάννα* του Ροΐδη, βλ. (Κρητιώτης 2008, 309-322) και για μία συγκριτική ανάγνωση της διαπλοκής ιστορίας και μυθοπλασίας στο έργο του Macaulay και του Ροΐδη, βλ. (Lika 2012, 149-165). Για την επίδραση του Scott στους νεοέλληνες λογοτέχνες του 19^{ου} αιώνα, βλ. (Ντενίση 1994) και για την αναβίωση μεσαιωνικής μυθιστορίας στη νεοελληνική λογοτεχνία, βλ. (Beaton 2012, 227).

² Ενδεικτικά για την ειδολογική πρόσληψη της *Πάπισσας Ιωάννας*, βλ. (Δαμαλάς 1866, 8), (Δημαράς 2000, 433) και (Κακανουλία 2004, 114-123).

³ (Ροΐδης 2005, 402). Η παραπομπή γίνεται στην πρόσφατη έκδοση της *Πάπισσας* από το Δ. Δημηρούλη, στην οποία περιλαμβάνονται τόσο το αυθεντικό κείμενο του 1866, όσο και η απάντηση του Ροΐδη προς την Ιερά Σύνοδο, ακολουθούμενη από τις τέσσερις «Επιστολές ενός Αγρινιώτου».

σατιρική γενεαλογία της *Πάπισσας Ιωάννας*, συμπεριλαμβάνει ανάμεσα στους λογοτεχνικούς προγόνους της επιφανείς αρχαίους Έλληνες (Αριστοφάνης, Θεόκριτος, Λουκιανός) και Λατίνους συγγραφείς (Πλαύτος, Οράτιος, Γιουβενάλης) όπως και διάσημους Ιταλούς, Γάλλους, Άγγλους (Swift, Pope, Sterne, Byron) και Ισπανούς σατιρικούς συγγραφείς από το μεσαίωνα και μετά.⁴

Στο σημείο αυτό, ωστόσο, αξίζει να σημειώσουμε πως ο Ροΐδης φαίνεται δικαιολογημένα να αγνοεί την πολυσημία του όρου σάτιρα, η οποία, στα συμφραζόμενα της σύγχρονης κριτικής, από τη μια μεριά μπορεί να εκφράζει ένα λογοτεχνικό είδος και από την άλλη ένα λογότροπο ή τόνο που μπορεί να διέπει πολλά λογοτεχνικά είδη,⁵ με αποτέλεσμα να συμπεριλαμβάνει στη σατιρική γενεαλογία του τόσο έργα που ανήκουν στο είδος της ρωμαϊκής σάτυρας (formal verse satire) όσο και έργα τα οποία, αν και ανήκουν σε διαφορετικά λογοτεχνικά γένη, όπως το έπος, το δράμα ή το μυθιστόρημα, έχουν γραφεί σε σατιρικό τόνο.

Αξιόλογο, ωστόσο, είναι το γεγονός ότι από το σατιρικό κανόνα που παραθέτει λάμπουν διά της απουσίας τους ονόματα συγχρόνων του Ελλήνων σατιρικών συγγραφέων όπως ο Ανδρέας Λασκαράτος (*Τα μυστήρια της Κεφαλονιάς*) ή ο Αλέξανδρος Σούτσος (*Σάτυραι*). Ο Λασκαράτος μάλιστα αποτελεί ιδιαίτερη περίπτωση, καθώς πολύ συχνά συσχετίζεται με το Ροΐδη, λόγω του αφορισμού που υπέστη το 1856 ο ίδιος και το έργο του *Τα μυστήρια της Κεφαλονιάς* από την Ιερά Σύνοδο. Αν και στην περίπτωση του Ροΐδη αφορίστηκε μόνο η *Πάπισσα Ιωάννα*, ο Λασκαράτος διέβλεπε εκλεκτικές συγγένειες στο έργο του Ροΐδη και τον θεωρούσε άξιο συνεχιστή του αναμορφωτικού του έργου.⁶ Αυτήν του την πεποίθηση συμμαριζόταν και ένας φίλος του Λασκαράτου, ο Theodor Hansen, ο οποίος δεν δίστασε να τη διατυπώσει στην προσωπική αλληλογραφία που είχε με τον Ροΐδη (28/10/1866):

Θὰ γνωρίζετε, εἶμαι βέβαιος, τὸν ἀξιότιμον καὶ ἀξιάγαστον φίλον μου ἐδῶ, τὸν ὁποῖον ἦλθα νὰ ἐπισκεφθῶ, τὸν κύριον Ἀνδρέαν Λασκαράτον, ἀφωρισμένον κατὰ δυστυχίαν καὶ αὐτόν, καὶ ὄχι μόνον τὸ βιβλίον του, ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν· ἀφ' οὗ μου φαίνεται, καὶ ἡ εὐγενεΐα σας καὶ αὐτός, ἂν καὶ διαφέροντες ὡς πρὸς τὴν μέθοδον, αὐτὸς ὀλιγώτερο σατυρικός, ἀλλὰ μὲ τὴν ἄδειαν τοῦ κυρίου Σουρλῆ, ὄχι ὀλιγότερον ἠθικός, ἂν καὶ ἴσως παρα-πολὺ εἰλικρινής, ἀφ' οὗ λέγω φαίνεσθε οἱ δύο νὰ ἔχητε τὸν ἴδιον ἀξιέπαινον σκοπὸν, διὰ τὸν ὁποῖον αὐτὸς ἤδη ἀπὸ πολὺν καιρὸν καὶ ἐδούλευσε καὶ ἔπαθε πολὺ, διὰ τοῦτο πιστεύω καί, ὅτι θὰ σᾶς εὐχαριστήσῃ νὰ ἠξεύρητε, ὅτι αὐτὰ τὰ τεμάχια τοῦ βιβλίου σας, πού τοῦ ἀνέγνωσα ἐγώ, καθῶς καὶ ἡ ἀπάντησις, πού εἶχα φέρεи μαζί μου, τοῦ ἀρέσανε πολὺ, καὶ αὐτὸς μου ἐξέφρασε τὴν ἐπιθυμίαν του νὰ κάμῃ τὴν γνωριμίαν σας.⁷

⁴ (Ροΐδης 2005, 411-412).

⁵ (Elliot 1962, 19).

⁶ (Nørgaard 2005a, 136).

⁷ (Παράσχος 1952, 393-94) και πρβλ. (Αλυσανδράτος 1961, 36).

Αν και δεν είχαν γνωριστεί ποτέ από κοντά, μπορούμε να διαπιστώσουμε από την άμεση ανταπόκρισή του στην επιστολή του Hansen (4/11/1866) ότι ο Ροΐδης ήταν διαφορετικής άποψης:

Τῆς τιμῆς ὅμως τούτης δέν ἐξεύρω ἂν ἦμαι τῶ ὄντι ἄξιος, διότι διά νὰ εἶπω τὴν ἀλήθειαν, ὅτε ἔγραψα τὴν Πάπισσαν οὔτε ἀναμορφωτῆς οὔτε διώκτης τῶν ἐκκλησιαστικῶν καταχρήσεων ἐσκόπευα νὰ γείνω, ἀλλὰ μόνον σκοπὸν εἶχον νὰ γράψω ἓν βιβλίον *humoristique*, εἰς τὸ ὁποῖον ὅμως οἱ ἀρχιερεῖς μας διὰ τῶν καταμηνύσεων καὶ φωνασκιῶν τῶν ἀπέδωκαν σκοπὸν καὶ βαρῦτητα, εἰς ἣν δὲν ἀπέβλεπε.⁸

Αυτή η συνειδητή αποστασιοποίηση του Ροΐδη από το σατιρικό πρόγραμμα του Λασκαράτου αντικατοπτρίζεται και στην κατοπινή αποστομωτική, αν και κομψή, απάντησή του προς τον ίδιο το Λασκαράτο, όταν ο τελευταίος τον κατηγορήσε το 1876 ότι, ως εκδότης του *Ασμοδαίου*, επιδεικνύοντας απρόσμενο συντηρητισμό, απέρριπτε τα κείμενά του (29/2/1876):

Διὰ τὴν μὴ καταχώρισιν τῶν εὐφροεστάτων ὑμῶν ἀντικληρικῶν ἀνεκδότων αἰτούμεθα ταπεινῶς συγγνώμην. Αἰτία τούτου εἶναι οὐχί, δυστυχῶς, ὑπερβολὴ εὐσεβείας, ἀλλ' ἡ ἐπιθυμία τοῦ «*Ασμοδαίου*» νὰ μάχεται πρὸς ἀντικείμενα πραγματικά, καὶ ὄχι πρὸς φάσματα καὶ ἀνεμομύλους, πᾶσαν δὲ ἐν Ἑλλάδι ἐπίθεσιν κατὰ τοῦ κλήρου νομίζει ἀπλήν «ἀνεμομυλομαχίαν», διότι κλῆρος σήμερον παρ' ἡμῖν δὲν ὑπάρχει, ἱερέα δὲ ἀπὸ δεκαπενταετίας ἤδη ζῶντες ἐν Ἑλλάδι δὲν ἀπαντήσαμεν ἀκόμη κανένα.⁹

Όσο απόλυτη και τελεσιδίκη και να φαντάζει η απάντηση του Ροΐδη στις κατηγορίες του Λασκαράτου, είναι ωστόσο αποκαλυπτική της ιδεολογικής και σατιρικής του ατζέντας, καθώς και δείκτης της προσωπικής του αποτίμησης για τον Κεφαλλονίτη συγγραφέα, εφόσον ο ίδιος δεν ήθελε να καταχωρηθεί στη συνείδηση του αναγνωστικού κοινού ως μια δονκιχωτική φιγούρα με αντικληρικές ιδεοληψίες.¹⁰ Η σάτιρα του Ροΐδη, αντίθετα με του Λασκαράτου, δεν γνωρίζει περιορισμούς στη στόχευσή της και αντιτίθεται σε κάθε μορφή υποκρισίας και προσποίησης. Έχοντας ήδη εκφράσει τις απόψεις του κατά του ορθόδοξου και του καθολικού κλήρου στην *Πάπισσα Ιωάννα*, θεωρούσε περιττό να εξαναγκάσει τους αναγνώστες του να καταπιούν το ίδιο πικρό φάρμακο ξανά και ξανά. Βέβαια ο Ροΐδης μιλούσε από διαφορετική και πιο προνομαϊκή θέση από ότι ο Λασκαράτος, ο οποίος προερχόταν από διαφορετικό πολιτιστικό περιβάλλον και δεν του επιτράπηκε η πολυτέλεια να υπερασπιστεί τον εαυτό του, καθώς η *Απόκρισις* του –αντίθετα με τις *Επιστολές* που δημοσιεύτηκαν λίγους μήνες μετά την κυκλοφορία της *Πάπισσας*– είδε το φως το 1868, δώδεκα χρόνια μετά τον αφορισμό του.¹¹

⁸ (Nørgaard 1984, 87-88) και βλ. επίσης (Αγγέλου 1986, μθ' - νθ').

⁹ (Ροΐδης 1978 (5), 383).

¹⁰ (Nørgaard 2005β, 87): «Σε σύγκριση με τον Λασκαράτο ο όψιμος διαφωτισμός που αντιπροσώπευε ο Ροΐδης δεν ήταν στον ίδιο βαθμό άκαιρος και ουτοπικός».

¹¹ (Παρασκευαΐδης 2004, 143-144). Για τη διαφορετική πρόσληψη του κλήρου μεταξύ Λασκαράτου και Ροΐδη βλ. (Αγγέλου 1967, 286).

Οι ουσιαστικές διαφορές των δύο συγγραφέων είναι εμφανείς και στη σατιρική θεωρία που διατυπώνουν. Πριν όμως κάνουμε λόγο για τον κάθε συγγραφέα χωριστά, κρίνουμε σκόπιμο να αναφερθούμε στο θεωρητικό πλαίσιο που είχε διαμορφωθεί για την προσέγγιση των σατιρικών συγγραφέων ήδη από το 18^ο αιώνα. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με την αρκετά στερεότυπη τυποποίηση που επικράτησε εκείνη την εποχή οι σατιρικοί, ποιητικοί κυρίως, συγγραφείς, κατατάσσονταν σε δύο μεγάλες κατηγορίες ανάλογα με την ομοιότητά τους προς ένα από τα δύο ιερά τέρατα της ρωμαϊκής σάτιρας, τον Οράτιο και το Γιουβενάλη.¹² Σύμφωνα με την κλασικιστική αυτή κατάταξη η σάτιρα του Οράτιου θεωρούταν πιο ευχάριστη και ανάλαφρη, ενώ του Γιουβενάλη πιο οξύθυμη και αυστηρή.¹³ Για το λόγο αυτό την πρώτη την προσωποποιούσαν χαμογελαστή, ενώ τη δεύτερη ορμητική σα θύελλα, οι μικροατέλειες της ανθρωπότητας ήταν το αντικείμενο της μιας, τα επαχθή εγκλήματα της άλλης.¹⁴ με αποτέλεσμα και οι σατιρικοί στόχοι των δύο ποιητών να μπορούν να επιμεριστούν επίσης σε δύο κατηγορίες: οι ανόητοι στην περίπτωση του Οράτιου και οι απατεώνες-κακούργοι στην περίπτωση του Γιουβενάλη.¹⁵ Οι δύο συγγραφείς όμως εμφάνιζαν και ανάλογες διαφορές στον τόνο και στο ύφος τους, χαμηλόφωνο του Οράτιου και μεγαλόστομο του Γιουβενάλη.¹⁶ Από όσα έχουμε ήδη αναφέρει ο Λασκαράτος φαίνεται να είναι πιο κοντά στο πνεύμα του Γιουβενάλη παρά του Οράτιου, καθώς η σάτιρά του είναι πιο σοβαρή, πιο δηκτική και λιγότερο κωμική από αυτήν του Ροΐδη. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι ο ίδιος θεωρούσε πως:

Ἔγλη της [σάτιρας] εἶναι τὰ ἐλαττώματα τῆς κοινωνίας, καὶ ἐκεῖνα τῶν ἀτόμων. Σκοπὸς της τὸ σιάσημο [sic] τῶν στραβῶν καὶ τῶν κακῶς ἐχόντων. Χαρακτήρας της ἡ αὐστηρότητα, ἡ μαστίγωση. Ἀποτέλεσμά της ἡ χαλίνωση τῶν ἐλαττωμάτων (καὶ τὸ γενικὸ μῖσος πρὸς τὸν σατυριστὴν).¹⁷

Μάλιστα για τον ίδιο το σατιριστή ως ανθρώπινο χαρακτήρα είχε αποφανθεί στο έργο του *Ἰδοὺ ὁ ἄνθρωπος* πως «σατυριστὴς θὰ πῆ ἄτυχῆς», εφόσον του πρέπει «νὰ τρέχη αἰωνίως κατόπιν τῆς κακοηθείας, νὰν τῆ μαστιγῶνῃ, κ' ἐκεῖνη μὲ τὸν ὄγκο της νὰ πέφτῃ ἅπάνο του νὰν τότε ζουπάῃ». ¹⁸ Επιπλέον, σύμφωνα πάντα με το Λασκαράτο, «ὁ νοῦς του [σατιρικοῦ ποιητῆ] εἶναι θύλακας χειρουργικῶν ἐργαλείων. Ἄλλα κόβουνε, καὶ ἄλλα

¹² Για την Αυγουστιανή διάκριση του 18^{ου} αιώνα μεταξύ κωμικού Ορατιανού χιούμορ και τραγικού Γιουβενάλικου πνεύματος, βλ. (Weber 1981, 275-289) και πρβλ. (Martindale 2005, 286-287).

¹³ Αντιπροσωπευτική της παραδοσιακής αυτής κατάταξης είναι η περιγραφή του Julius Scaliger στο έργο του *Poetices* για τους δύο σατιρικούς συγγραφείς: «Iuvenalis ardet, instat aperte, iugulat. [...] Horatius irridet» [Ο Γιουβενάλης φλέγεται, απειλεί ανοικτά, κόβει λαιμούς. Ο Οράτιος γελάει] (Moul 2010, 96).

¹⁴ (Trapp 1973, 232).

¹⁵ (Paulson 1967, 20-31).

¹⁶ (Trapp 1973, 232).

¹⁷ Παρατίθεται στο (Μαστροδημήτρης 2004, 45). Για μία γενικότερη θεώρηση της ζωής και του σατιρικού έργου του Λασκαράτου, βλ. (Τζουγανάτος 1979, 98-127).

¹⁸ (Λασκαράτος 2009, 196)

τρυποῦνε· ἄλλα σκίζουνε, καὶ ἄλλα ξεσκλοῦνε. Ὅταν συγκαταβαίνοντας χαϊδεύη, χαϊδεύει μὲ τὰ νύχια του· καὶ εἶναι τούτη ἡ μόνη συγκατάβαση ποὺ μπορεῖ νὰ κάμη». ¹⁹

Ο Ροῖδης ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἀν καὶ ἦταν ἐξοικειωμένος τόσο με τὸ μαστίγιό τῆς Ερινύας Ἀληκτῶς ὅσο καὶ με τὰ νύχια τῶν συγχρόνων του, ²⁰ υιοθέτησε μιὰ πιο ἀνάλαφρη καὶ ευδιάθετη προσέγγιση στὴν *Πάπισσα Ιωάννα*, κάτι ποὺ θα συσχετίζαμε περισσότερο με τὴν οπτική του Οράτιου, τὸν ὁποῖο καὶ μνημονεύει στὸ ἐν λόγῳ ἔργο, ὅταν σχολιάζει εἰρωνικά τὴν κλασικὴ ἀταξία (*in medias res*), τὴν ὁποία φέρεται νὰ προτιμᾷ ὁ Λατίνος ποιητὴς στὴν περίπτωση τῶν ἐπικῶν ἀφηγήσεων. ²¹ Συνεπὲς ὡς πρὸς τὴ συνήθη ἀσαφὴ παραθεματικὴ πρακτικὴ τοῦ Ροῖδῆ, τὸ χιουμοριστικὸ στοιχεῖο σ'αυτὴν τὴν περίπτωση εἶναι διαμεσολαβημένο, καθὼς τὸ συγκεκριμένο πείραγμα ἀποδίδεται στὸν ἐλευθερόστομο ἀφηγητὴ τοῦ *Don Juan* τοῦ Byron. ²² Γεγονὸς ὅμως παραμένει ὅτι ὁ Ροῖδης ἦταν γνώστης τῆς γενικευτικῆς καὶ ἀπλουστευτικῆς αὐτῆς κατάταξης τῶν σατιρικῶν συγγραφέων, κάτι ποὺ διαφαίνεται καὶ στὴν κριτικὴ ποὺ ἀσκεῖ στὸ ἔργο τοῦ Δημητρίου Κόκκου (1890), τὸ ὁποῖο μᾶλλον θεωρεῖ ὅτι ἀνήκει στὴν παράδοση τοῦ Οράτιου, ἐπειδὴ ὁ ποιητὴς, ἀν καὶ φαίνεται νὰ ἀγαπᾷ τὸ γέλιο καὶ τὸ σκῶμμα, δὲν ἔχει ὠστόσο κανένα ἄλλο κοινὸ πρὸς τὸν Πέρσιο ἢ τὸ Γιουβενᾶλη «οὔτε ἰόν, οὔτε πικρίαν, οὔδ' ὄρεξιν ἂν λυπήσῃ κανένα». ²³ Πέρα ὅμως ἀπὸ τὸν κωμικὸ καὶ τὸν περιπαιχτικὸ χαρακτήρα τῆς σάτιρας, ὁ Ροῖδης διείδε καὶ μιὰ τραγικὴ διάσταση σ' αὐτὴν, ἐφόσον, ἀντίθετα με τὴν παραδεδομένη ἀριστοτελικὴ ἀντίληψη γιὰ τὸν καθαρτικὸ ρόλο τοῦ ἐλέου καὶ τοῦ φόβου, ὁ ἴδιος ἀναγνώρισε στὸ γέλιο τὸ ρόλο τῆς κάθαρσης, δίνοντας ἔτσι μιὰ πιο σύνθετη, κωμικοτραγικὴ, οπτικὴ στα πράγματα:

Ἴσως ἀντιτείνετε εἰς ταῦτα ὅτι ὁ συγγραφεὺς τῆς Ἰωάννας, γελῶν αἰωνίως δὲν ἀποφαίνεται πάντοτε μετ' ἀρκούσης σφοδρότητος κατὰ τοῦ κακοῦ, ὁ δὲ ἀναγνώστης μένει πολλακίς μετέωρος περιμένων τὴν λεγομένην *κάθαρσιν τῶν παθῶν*. [...] Εἰς δὲ τὴν Ἰωάνναν *κάθαρσις τῶν παθῶν* εἶναι αὐτὸς ὁ γέλως τοῦ ἀναγνώστου, ἀναγκαζομένου νὰ περιπαίξῃ τὸ κακόν. ²⁴

Ἐπομένως αὐτό, ποὺ πρωτίστως θεματοποιεῖται στὸ προηγούμενο ἀπόσπασμα, εἶναι ἡ διαμάχη τοῦ 18^{ου} αἰῶνα σχετικὰ με τὸ ἀν ὁ σατιριστὴς θα πρέπει νὰ διορθώνει τὸ κοινὸ τοῦ μέσω τοῦ γέλιου ἢ θα πρέπει νὰ τὸ ἐξωθεῖ στὴν αυτοδιόρθωση μέσω τῆς ὀργισμένης ἐπίθεσής του. ²⁵ Στὴ σύγχρονη ἐποχὴ, αὐτὸ τὸ δίλημμα ἐκφράστηκε στὶς ἀπόπειρες τῶν λογοτεχνικῶν κριτικῶν τοῦ 20^{ου} αἰῶνα νὰ προσεγγίσουν τὴ σάτιρα τονίζοντας εἴτε τὸ σκοπὸ/κίνητρό τῆς

¹⁹ (Λασκαράτος 2009, 151) καὶ βλ. ἐπίσης (Κωστίου 2005, 62).

²⁰ Βλ. σχετικὰ (Ροῖδης 1978 (5), 376): «Πάντες οἱ ἔχοντες ὀνύχια ἀγωνίζονται νὰ σπαράξωσι τοὺς ἔχοντας πτερά».

²¹ (Ροῖδης 2005, 79).

²² (Byron 1996, 47).

²³ (Ροῖδης 1978 (3), 372).

²⁴ (Ροῖδης 2005, 440) καὶ πρβλ. τὴν ἀνάλογη διαπίστωση τοῦ Μουλλά: «Ὁ Ροῖδης [...] προεκτείνει τὴ σοβαρότητα τοῦ γέλιου ὡς τὴν περιοχὴ τοῦ κωμικοῦ» (Μουλλάς 1993, 338).

²⁵ (Griffin 1994, 26).

είτε τις τεχνικές της.²⁶ Ο Northrop Frye όρισε τη σάτιρα ως ένα τόνο ή μία ποιότητα καλλιτεχνική που μπορούμε να εντοπίσουμε σε οποιαδήποτε ειδολογική μορφή που έχει τα εξής δύο προαπαιτούμενα: το ευφυές χιούμορ και έναν επιτιθέμενο στόχο.²⁷ Συνεπώς, αυτό που μπορούμε να συμπεράνουμε είναι ότι από τις δύο όψεις του σατιρικού νομίσματος, ο Ροΐδης, πιστός –όπως φαίνεται από τη διακειμενική οφειλή του– στη ρομαντική παράδοση του Byron, επικεντρώθηκε στη χιουμοριστική τεχνική και την ανήγαγε σε αυτοσκοπό: «άνερυθριάστως δὲ όμολογῶ ὅτι ἄλλον σκοπὸν δὲν εἶχον *Unless it were to be a moment merry*»,²⁸ ενώ ο Λασκαράτος θυσίασε τη ρητορική στο βωμό της ηθικής διόρθωσης.

Το γεγονός αυτό δεν θα έπρεπε να μας ξενίζει καθώς οι σατιρικές ποιητικές των δύο συγγραφέων ακολουθούν εκ διαμέτρου αντίθετες κατευθύνσεις. Ωστόσο και οι δύο αναγνωρίζουν τη φαρμακευτική και παράλληλα φαρμακερή ιδιότητα της σάτιρας, ο μεν Λασκαράτος όταν της αποδίδει την ικανότητα να ξεσκεπάζει πληγές και να επιζητεί τη γιατρεία τους,²⁹ ο δε Ροΐδης όταν τη χρησιμοποιεί ως αφυπνιστικό φάρμακο κατά της απάθειας του Έλληνα αναγνώστη:

Τοιοῦτόν τι ἀνθυπνωτικὸν φάρμακον ἐσκέφθην κἀγὼ νὰ μεταχειρισθῶ κατὰ τῆς ἀπαθείας τοῦ Ἑλλήνος ἀναγνώστου· ἐν ἑλλείψει δὲ κολοκύνθης ἐπροσπάθησα νὰ ἐξορκίσω τὰ χασμῆματα καταφεύγων ἀνὰ πᾶσαν σελίδα εἰς ἀπροσδοκίτους παρεκβάσεις, ἰδιοτρόπους παρομοιώσεις ἢ ἄλλοκότους λέξεων συγκρούσεις· περιβάλλον ἐκάστην ἰδέαν δι' εἰκόνας οὕτως εἰπεῖν ψηλαφητῆς καὶ αὐτὰ ἀκόμη τὰ σοβαρώτερα τῆς θεολογίας ζητήματα στολίζων διὰ κροσσίων, θυσσάνων καὶ κωδωνίσκων ὡς ποδιὰν Ἰσπανῆς χορευτριάς.³⁰

Η σημασία της μεταφοράς ως τρόπου και η σχέση μεταξύ ύφους και κειμενικής ύφανσης στο έργο του Ροΐδη έχει ήδη επισημανθεί από την κριτική.³¹ Τα εκκωφαντικά απτά στολίδια και οι ψηλαφητές εικόνες αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι της γραφής του και το να επιχειρήσει κανείς να προσεγγίσει τα κείμενά του απεκδύνοντάς τα από το ρητορικό ένδυμά τους φαντάζει εγχείρημα ουτοπικό. Στην περίπτωση του Λασκαράτου ωστόσο, ο αφηγητής των *Μυστηρίων της Κεφαλονιάς* κάνοντας μία αναφορά στα γυναικεία φορέματα και ξεσκλήδια, αποφαινεται ότι:

ἓνα ἔνδυμα ἀπλὸ δὲν ἐνασχολεῖ τὴν προσοχή μας· ἔτσι, ἡ προσοχή μας πέφτει ὅλη εἰς τὸ ὑποκείμενο. Ἐνα ὑποκείμενο στολισμένο, μοιράζεται τὴν προσοχή μας μὲ τὰ στολίδια του, καὶ δὲν λαβαίνει διὰ τὸν ἑαυτό του παρὰ μόνον ἓνα μερίδιον προσοχῆς. Ἀς προσθέσωμε μάλιστα ὅτι, ὅσο περσσότερα καὶ λαμπρότερα εἶναι τὰ στολίδια, τόσο

²⁶ (Spacks 1968, 13).

²⁷ (Frye 1944, 76) και πρβλ. (Frye 1957, 224).

²⁸ (Ροΐδης 2005, 15). Το παράθεμα είναι από το *Don Juan* του Byron (Byron 1996, 190).

²⁹ «Εγὼ ἐξεναντίας ξεσκεπάζω τὰ ἐλατόματά της μὲ θάρρος καὶ μὲ ἐξουσίαν [...] ξεσκεπάζω ἐξεναντίας τὲς πληγές μας, καὶ ζητῶ ἰατρείαν» (Λασκαράτος 1959, 68).

³⁰ (Ροΐδης 2005, 13).

³¹ Βλ. ενδεικτικά (Καψάλης 2000, 17-41) και (Μαυρέλος 2008).

περσσότερο μέρος τῆς προσοχῆς μας τραβοῦνε, τὸ ὁποῖο τὸ ἀφαιροῦνε ἀπὸ τὸ ὑποκείμενο ποῦ τὰ φέρνει.³²

Καταλληλότερη, θεωροῦμε, μεταφορὰ δεν θα μπορούσε να βρεθεῖ για να περιγράψει τη σχέση των δύο συγγραφέων. Ο Ροῖδης έντνε τη σάτιρά του με κάθε είδους στολίδια και οι επιθέσεις του ήταν χιουμοριστικά μετριασμένες, παρ' ὄλες τις διαβεβαιώσεις του ὅτι αναπαριστοῦσε την ἀλήθεια του «γυμνήν καὶ ἀκτένιστον, ὡς ὅτε ἐκ τοῦ φρέατος ἐξῆλθεν».³³ Αντίθετα, ο Λασκαράτος, παρέμεινε πιστός στην προμετωπίδα του έργου του «οὐδέν συγκαλυμένον ἐστίν»,³⁴ με ἀποτέλεσμα τὸ ἀναγνωστικό κοινό του, ὄντας ἀντιμέτωπο με την ἀμείλικτη κριτική του και ἀποφεύγοντας να ἐστιάζει στην κυριολεκτική ρητορική του, να ἐπικεντρώνεται στο ἴδιο τὸ σατιρικό ὑποκείμενο. Ἀπὸ αὐτὴν την ἀποψη δεν εἶναι τυχαῖο τὸ γεγονός ὅτι ο Ροῖδης ἀπολύτως συνειδητὰ υιοθετοῦσε σατιρικές περσόνες για να προασπίσει τὸ ἔργο του, ἐνῶ ο Λασκαράτος βίωνε κάθε κριτική ὡς προσωπική ἐπίθεση.

Ἡ Κατερίνα Κωστίου, ὁμως, ὅταν ἀποτίμησε τὸ γενικότερο σατιρικό πρόγραμμα του Ροῖδη κατέληξε σε ἕνα διαφορετικό συμπέρασμα, καθὼς κατέταξε τόσο τὸ Λασκαράτο ὅσο και τὸ Ροῖδη στην ἴδια παράδοση της σάτιρας: «Ὁ τρόπος με τὸν ὁποῖο ο Ἀνδρέας Λασκαράτος συνοψίζει τὰ χαρακτηριστικά του σατιρικού συγγραφέα εἶναι ἀντιπροσωπευτικός για τὴ σάτιρα της ἐποχῆς του [...]. Σ' αὐτὴν την παράδοση της κλασικῆς σάτιρας ἐντάσσονται και ο Ἀλέξανδρος Σούτσος και ἡ ἰδιότυπη περίπτωση του Ἐμμανουήλ Ροῖδη, που καλλιέργησε τὴ σάτιρα ὡς μέσο σωφρονισμοῦ και τιμωρίας».³⁵

Ἡ Ἀθηνά Γεωργαντά ἐπίσης ἐντάσσει τὸ σατιρικό Ροῖδη στην παράδοση της κλασικῆς σάτιρας, που ἐνέχει κοινωνική και ἀναμορφωτική λειτουργία. Παρατηρεῖ, ὡστόσο, ὅτι παρόλο που «στα 1865-66 ξεκινά με τὴν ηπιότερη διάθεση του Ορατίου, που θέλει να γελάσει με τὴν ἀνθρώπινη ἀνοησία για να τὴ θεραπεύσει [...], στα τελευταία χρόνια της ζωῆς του ο Ροῖδης καταλήγει σαν τὸν Γιουβενάλη, τὸν Swift και τὸσους ἄλλους μισάνθρωπους σατιριστές, που ἔχουν στόχο να πληγώσουν και να καταστρέψουν».³⁶

Με ἀφορμὴ τὸν τελευταῖο αὐτὸ χαρακτηρισμό του Ροῖδη ὡς μισάνθρωπου σατιριστή και τὴ συνακόλουθη κατηγοριοποίησή του στη χορεία του Γιουβενάλη και του Swift, εἶναι σημαντικό να ἐπισημάνουμε πως τέτοιου είδους μονολιθικές ἀντιθέσεις («γιουβεναλικός» vs «ορατιανός»), για να ἀποκτήσουν ἔστω κάποια περιγραφική ἰσχύ, πρέπει να τοποθετοῦνται σε συγκεκριμένα διακειμενικά και ἱστορικά συμφραζόμενα. Ἐτσι, για τὴν περίπτωση του Ροῖδη, εἶδαμε ὅτι ἀρκετές ἀπὸ τις ἀναφορές του στο ἔργο του Ορατίου εἶναι

³² (Λασκαράτος 1959, 77).

³³ (Ροῖδης 2005, 132).

³⁴ (Λασκαράτος 1959, 67).

³⁵ (Κωστίου 2005, 62).

³⁶ (Γεωργαντά 1993, 216).

διαμεσολαβημένες μέσω του Byron,³⁷ άρα ενδέχεται να αποτελούν και διακειμενικές επιδράσεις, ενώ ο συσχετισμός του συγγραφέα με το Γιουβενάλη έγινε από την κριτική στο πλαίσιο της ηλικιακής του ωρίμανσης, άρα σχετίζεται με την ιστορικότητα/χρονικότητα του έργου του. Στο σημείο αυτό, ωστόσο, παρατηρείται μία σύγχυση καθώς οι σατιρικές περσόνες του Ροΐδη και οι αφηγητές των έργων του συγχέονται με τον υπαρκτό συγγραφέα, με αποτέλεσμα τα βιογραφικά στοιχεία που γνωρίζουμε για τον ίδιο να επισκιάζουν την πρόσληψη που έχουμε για το έργο του. Ειδικότερα, το ότι ο Ροΐδης στο τέλος της ζωής του μπορεί να έγινε μονόχνοτος ή αντικοινωνικός εξαιτίας της κώφωσής του, δεν αποτελεί το μοναδικό γνώμονα ανάλυσης του σατιρικού έργου του, έτσι ώστε να τον συμπεριλάβουμε στην παράδοση του Γιουβενάλη. Υπό αυτό το πρίσμα η εκτίμηση του Πάνου Μουλλά ότι ο σατιρικός Ροΐδης «εμπλέκει το σώμα του στη γραφή του, μετουσιώνει το ήθος του σε ύφος»,³⁸ δεν επαρκεί για να κατατάξουμε ειδολογικά τη σάτιρά του. Άλλωστε, όπως και ο Ροΐδης έτσι και ο Swift είχε μερικές ατυχίες στη ζωή του,³⁹ αυτό όμως δεν οδήγησε κανέναν από τους δύο, καθ' όλη τη διάρκεια της συγγραφικής τους πορείας, να εστιάσει μόνο στη διορθωτική ή μόνο στη τερπνή διάσταση της σάτιρας («utile et dulce»)⁴⁰.

Εξάλλου, αν εξετάσουμε και άλλα μεταγενέστερα κείμενα του Swift, πέρα από το *Gulliver's Travels* (1727) για το οποίο ο ίδιος ο συγγραφέας υποστήριζε ότι ο στόχος του ήταν να ενοχλήσει και όχι να διασκεδάσει το αναγνωστικό του κοινό,⁴¹ μπορούμε να δούμε πως είχε παραδεχθεί επίσης ρητά στο *Intelligencer* το 1728 την έφεσή του προς μια παιγνιώδη –και υπό αυτήν τη λογική προς μία «ορατιανή» και όχι προς μία «γιουβενάλικη»– εκδοχή της σάτιρας:

Υπάρχουν δύο Κίνητρα τα οποία επιδιώκουν Όσοι γράφουν Σάτιρες, το ένα είναι λιγότερο ευγενικό από το άλλο, καθώς αποσκοπεί μόνο στην προσωπική ικανοποίηση και στην Ευχαρίστηση του Συγγραφέα, αλλά χωρίς να αποβλέπει στη διόρθωση της προσωπικής Κακίας. Το άλλο εμφορείται από Κοινό Πνεύμα και παρακινεί τους Γενναίους και Ενάρετους άνδρες να διορθώσουν τον κόσμο όσο μπορούν. Και εφόσον και τα δύο αυτά Κίνητρα είναι αγαθά, το δεύτερο είναι πιο αξιόλογο. Σχετικά όμως με το πρώτο ρωτώ δεν έχω το ίδιο Δικαίωμα να γελώ όσο και οι Άνθρωποι έχουν να είναι γελοίοι; Και να αποκαλύπτω τα ελαττώματα όσο και οι άλλοι έχουν να είναι φαύλοι; Αν γελοιοποιώ τις τρέλες και τη διαφθορά μιας Αυλής, ενός Υπουργείου ή μιας

³⁷ Βλ. ενδεικτικά Ροΐδης (2005, 79, 243) και πρβλ. ότι ο ίδιος ο Byron είχε ξεκάθαρα εκφράσει τις διακειμενικές οφειλές του προς τον Οράτιο (βλ. σχετικά το έργο του *Hints from Horace*, όπως και το motto του *Don Juan*) καθώς και τη μομφή του κατά του Γιουβενάλη στο έργο του *Don Juan* (Byron 1996, 56), υποστηρίζοντας ότι: «I can't help thinking Juvenal was wrong./ Although no doubt his real intent was good,/ For speaking out so plainly in his song./ So much indeed as to be downright rude» (*DJ*, 43).

³⁸ (Μουλλάς 1993, 338).

³⁹ Για τη νευρολογική ασθένεια που αντιμετώπισε ο Swift στο τέλος της ζωής του, βλ. (Lorch 2006, 3127–3137).

⁴⁰ Στη *Μάχη των Βιβλίων* (*Battle of the Books*) του Swift, προτείνεται ένας συγκερασμός των αντιθέσεων. Εκεί βλέπουμε ότι το κερί (wax), που εκπροσωπεί το ωφέλιμο, και το μέλι (honey), που εκπροσωπεί το τερπνό, συνυπάρχουν: «we have rather chose to fill our hives with honey and wax, thus furnishing mankind with the two noblest of things, which are sweetness and light» (Swift 1999, 113).

⁴¹ Βλ. σχετικά (Rawson 2011, 228).

Γερουσίας δεν πληρώνονται εκείνοι πλουσιοπάροχα Συντάξεις, Τίτλους και Εξουσία; Ενώ εγώ περιμένω και επιθυμώ, μία μονάχα Ανταμοιβή, να γελάω με λίγους Φίλους σε μια Γωνιά.⁴²

Κάτι που φαίνεται και από την παραδοχή της σατιρικής του περσόνας σε ένα από τα ποιήματά του δημοσιευμένο το 1733 με τίτλο «Σε μία κυρία που ζήτησε από το Συγγραφέα να γράψει κάποιους Στίχους για εκείνη σε ηρωικό Ύφος», στο οποίο υπογράμμιζε, όχι χωρίς ίχνος ειρωνείας, την αναμορφωτική διάσταση της σάτιρας του Ορατίου και περιέγραφε με τη σειρά του τη δική του μέθοδο ως «γελαστή» και όχι ως «ορμητική» και «θυελλώδη».⁴³

Έχοντας αυτές τις διακειμενικές και ιστορικές παραμέτρους κατά νου, τόσο η επιλογή των σατιρικών συγγραφέων που έκανε ο Ροΐδης όσο και η συνακόλουθη παράληψη του Λασκαράτου φαίνονται δικαιολογημένες. Αντίθετα, είναι άξιο λόγου και διεξοδικότερης διερεύνησης το γεγονός ότι συγγραφέας τον οποίο συνειδητά επιλέγει να μιμηθεί στην *Πάπισσα Ιωάννα*, ώστε να καταφέρει να κρατήσει τους αναγνώστες του ξύπνιους – κυριολεκτικά και μεταφορικά– δεν είναι άλλος από τον Jonathan Swift:

Άγγλος τις συγγραφείς, ό Swift, νομίζω, διηγείται ότι οί κάτοικοι δέν ένθυμοῦμαι τίνος τόπου είναι τοσουτώ άπαθείς και άπρόσεκτοι, ώστε όσάκις άποτεινεταιί τις πρὸς αυτούς, πρέπει νά κτυπά έκ διαλειμμάτων την κεφαλήν τών δια ξηράς κολοκύνθης, ίνα μὴ άποκοιμώνται, ένῶ όμιλεί. Τοιοῦτόν τι άνθυπνωτικόν φάρμακον έσκεφθην κάγῶ νά μεταχειρισθῶ κατά τῆς άπαθείας του Έλληνοσ άναγνώστου [...].⁴⁴

Βιβλιογραφία

- ΑΓΓΕΛΟΥ, ΑΛΚΗΣ: «Η Εκκλησία, η Πάπισσα, ο Ροΐδης». *Εποχές* 47 (1967): 281-300.
- ΑΓΓΕΛΟΥ, ΑΛΚΗΣ: «Κάποιες Προτάσεις για να Ξαναδιαβάσουμε τον Ροΐδη». Στο Εμμανουήλ Ροΐδης: *Σκαλαθύρματα*. (Επιμ.) Άλκης Αγγέλου. Αθήνα: Ερμής 1986: κζ΄-ρλη΄.
- ΑΛΙΣΑΝΔΡΑΤΟΣ, ΓΙΩΡΓΟΣ Γ.: «Λασκαράτος και Ροΐδης». *Νέα Εστία* 70: 827 (Αφιέρωμα στο Λασκαράτο) (1961): 35-101.
- BEATON, RODERICK: *The Medieval Greek Romance*. London: Routledge 2012.
- BYRON, GEORGE GORDON, LORD: *Don Juan*. (Επιμ.) Steffan T. G., Steffan E., και Pratt W. W. London: Penguin Books 1996.
- ΓΕΩΡΓΑΝΤΑ, ΑΘΗΝΑ: *Εμμανουήλ Ροΐδης: Η Πορεία προς την Πάπισσα Ιωάννα (1860-1865)*. Αθήνα: Ιστός 1993.
- ΔΑΜΑΛΑΣ, ΝΙΚΟΛΑΟΣ Μ.: «Βιβλιοκρισία της *Παπίσσης Ιωάννας*». Αθήνα: Τυπογραφείον Δ. Αθ. Μαυρομάτου 1866: 3-24.

⁴² (Swift 1955 (12), 34): «There are two Ends that Men propose in writing Satyr; one of them less noble than the other, as regarding nothing further than the private Satisfaction, and Pleasure of the Writer; but without any View towards *personal Malice*; The other is a *publick Spirit*, prompting Men of *Genius* and *Virtue*, to mend the World as far as they are able. And as both these Ends are innocent, so the latter is highly commendable. With regard to the former, I demand, whether I have not as good a Title to laugh, as Men have to be ridiculous; and to expose Vice, as another has to be vicious. If I ridicule the Follies and Corruptions of a *Court*, a *Ministry*, or a *Senate*, are they not amply paid by *Pensions*, *Titles*, and *Power*, while I expect, and desire no other Reward, than that of laughing with a few Friends in a Corner [...].»

⁴³ (Swift 1983, 520): «It is well observed by *Horace*,/ Ridicule hath greater power/ To *reform* the world, than sour./ Thus, I find it by Experiment,/ Scolding moves you less than Merriment./ [...] Thought no Method more commodious,/ Than to shew their vices odious:/ Which I chose to make appear,/ Not by Anger, but a Sneer;/ As my Method of Reforming,/ is by Laughing, not by Storming».

⁴⁴ (Roidis 2005, 12-13).

- ΔΗΜΑΡΑΣ, Κ. Θ.: *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας: Από τις Πρώτες Ρίζες ως την Εποχή μας*. Αθήνα: Γνώση 2000.
- ELLIOTT, ROBERT C.: "The Definition of Satire: A Note on Method". *Yearbook of Comparative and General Literature* 11 (1962): 19-23.
- FRYE, NORTHROP: "The Nature of Satire". *University of Toronto Quarterly* 14 (1944) 75-89.
- FRYE, NORTHROP: *Anatomy of Criticism: Four Essays*. Princeton: Princeton University Press 1957.
- GRIFFIN, DUSTIN: *Satire: A Critical Reintroduction*. Lexington: University Press of Kentucky 1994.
- ΚΑΚΑΒΟΥΛΙΑ, ΜΑΡΙΑ: "In and out of the Text: Games across Genres in Modern Greek Fiction". Στο Peter Mackridge και Eleni Yannakakis (Επιμ.), *Contemporary Greek Fiction in a United Europe: From Local History to the Global Individual*. Oxford: Legenda 2004: 114-123.
- ΚΑΨΑΛΗΣ, ΔΙΟΝΥΣΗΣ: «'Ούτως Ειπείν': Ο Τροπικός του Ροΐδη». Στο *Οι Οφειλές της Ανάγνωσης: Δοκίμια Θεωρίας*. Αθήνα: Νήσος 2000: 17-41.
- ΚΡΗΤΙΩΤΗΣ, ΣΤΑΥΡΟΣ: «Δάνεια από τον Γίββωνα στην Πάπισσα Ιωάννα του Ροΐδη». *Πόρφυρα* 129 (2008): 309-22.
- ΚΩΣΤΙΟΥ ΚΑΤΕΡΙΝΑ: *Εισαγωγή στην Ποιητική της Ανατροπής: Σάτιρα, Ειρωνεία, Παρωδία, Χιούμορ*. Αθήνα: Νεφέλη 2005.
- ΛΑΣΚΑΡΑΤΟΣ, ΑΝΔΡΕΑΣ: *Ιδού ο Άνθρωπος*. (Επιμ.) Γ. Γ. Αλισανδράτος, Αθήνα: Ερμής 2009.
- ΛΑΣΚΑΡΑΤΟΣ, ΑΝΔΡΕΑΣ: *Τα Μυστήρια της Κεφαλονιάς*. Στο Ανδρέας Λασκαράτος, *Άπαντα*. (Επιμ.) Αντ. Μοσχοβάκη, Αθήνα: Άτλας 1959: 67-196.
- ΛΙΚΑ, ΦΟΤΕΙΝΙ: "Fact and Fancy in Nineteenth-century Historiography and Fiction: The Case of Macaulay and Roidis". Στο Rens Bod, Jaap Maat και Thijs Weststeijn (Επιμ.), *The Making of the Humanities II: From Early Modern to Modern Disciplines*. Amsterdam: Amsterdam University Press 2012: 149-165.
- LORCH, MARJORIE: "Language and Memory Disorder in the Case of Jonathan Swift: Considerations on Retrospective Diagnosis". *Brain* 129 (2006): 3127-3137.
- MARTINDALE, CHARLES: "The Horatian and the Juvenalesque in English Letters". Στο Kirk Freudenburg (Επιμ.), *The Cambridge Companion to Roman Satire*. Cambridge: Cambridge University Press 2005: 284-298.
- ΜΑΣΤΡΟΔΗΜΗΤΡΗΣ, Π.Δ.: «Οι Απόψεις του Ανδρέα Λασκαράτου για τη Σάτιρα», Στο Γεώργιος Ν. Μοσχόπουλος και Γερ. Σπυρ. Μπάλλας (Επιμ.), *Ανδρέας Λασκαράτος 100 Χρόνια από το Θάνατό του (1901-2001)*. Αργοστόλι: Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών 2004: 45-52.
- ΜΑΥΡΕΛΟΣ ΝΙΚΟΣ: *Το Ψηλαφητό Παλίμνηστο της Ροϊδικής Γραφής: Ζητήματα Λογοτεχνικής και Πολιτισμικής Θεωρίας*. Αθήνα: Σοκόλης 2008.
- MOUL, VICTORIA: "Competing Voices in Jonson's Verse Satire: Horace and Juvenal". Στο *Jonson, Horace and the Classical Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press 2010: 94-134.
- ΜΟΥΛΛΑΣ, ΠΑΝ.: «Για το Ήθος και το Ύφος του Ροΐδη». Στο *Ρήξεις και Συνέχειες: Μελέτες για το 19^ο αιώνα*. Αθήνα: Σοκόλης 1993: 331-338.
- NØRGAARD, LARS: «Συμπληρωματικά Σχόλια στις Σχέσεις Λασκαράτου-Ροΐδη. Από το Αρχείο του Θεόδωρου Χάνσεν». *Scandinavian Studies in Modern Greek* 7-8 (1984): 79-99.
- NØRGAARD, LARS: "Andreas Laskaratos and Theodor Hansen: Aspects of a Greek-Danish Friendship". Στο Vassilios Sabatakakis και Peter Vejleskov (Επιμ.), *Filia: Studies in Honour of Bo-Lennart Eklund*. Lund: Wallin & Dalholm Boktryckeri AB 2005α: 127-141.
- NØRGAARD, LARS (Επιμ.): *Τα Γράμματα της Οικογένειας Ανδρέα Τυπάλδου Λασκαράτου προς τον Δανό Ιερέα Θεόδωρο Χάνσεν*. Göteborg: Göteborg University 2005b.

- ΝΤΕΝΙΣΗ, ΣΟΦΙΑ: Το *Ελληνικό Ιστορικό Μυθιστόρημα και ο Sir Walter Scott (1830-1880)*. Αθήνα: Καστανιώτης 1994.
- ΠΑΡΑΣΚΕΥΑΪΔΗΣ, ΠΑΝ. Σ.: «Ο Αφορισμός του Α. Λασκαράτου: Θεωρήσεις και Εκτιμήσεις μετά Έναν Αιώνα». Στο Γεώργιος Ν. Μοσχόπουλος και Γερ. Σπυρ. Μπάλλας (Επιμ.), *Ανδρέας Λασκαράτος 100 Χρόνια από το Θάνατό του (1901-2001)*. Αργοστόλι: Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών 2004: 141-149.
- ΠΑΡΑΣΧΟΣ, ΚΛΕΩΝ: *Εμμανουήλ Ροΐδης: Εισαγωγή*. Βασική Βιβλιοθήκη 20. Αθήνα: Αετός 1952.
- PAULSON, RONALD: *The Fictions of Satire*. Baltimore: Johns Hopkins University Press 1967.
- RAWSON, CLAUDE: *The Cambridge Companion to English Poets*. Cambridge: Cambridge University Press 2011.
- ΡΟΪΔΗΣ, ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ: *Άπαντα*. (Επιμ.) Άλκης Αγγέλου, 5 τόμοι. Αθήνα: Ερμής 1978.
- ΡΟΪΔΗΣ, ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ: *Η Πάπισσα Ιωάννα: Το Αυθεντικό Κείμενο του 1866*. (Επιμ.) Δημήτρης Δημηρούλης. Αθήνα: Μεταίχμιο 2005.
- SPACKS, PATRICIA MEYER: "Some Reflections on Satire". *Genre* 1 (1968), 13-30.
- SWIFT, JONATHAN: *The Prose Writings of Jonathan Swift*. (Επιμ.) Herbert Davis, 14 vols. (12). Oxford: Blackwell 1955.
- SWIFT, JONATHAN: *The Complete Poems*. (Επιμ.) Pat Rogers. New Haven: Yale University Press 1983.
- SWIFT, JONATHAN: *A Tale of a Tub and Other Works*. (Επιμ.) Angus Ross και David Woolley. Oxford: Oxford University Press 1999.
- TRAPP, JOSEPH: *Lectures on Poetry 1742*, William Bowyer και William Clarke (μτφρ.). Yorkshire: The Scholar Press 1973.
- ΤΖΟΥΓΑΝΑΤΟΣ Ν.: «Ανδρέας Λασκαράτος». Στο Ελένη Τσαντσάνογλου (Επιμ.), *Σάτιρα και Πολιτική στη Νεώτερη Ελλάδα: Από τον Σολωμό ως τον Σεφέρη*. Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού & Γενικής Παιδείας. Σχολή Μωραΐτη 1979: 98-127.
- WEBER, H.: "Comic Humour and Tragic Spirit: The Augustan Distinction between Horace and Juvenal", *Classical and Modern Literature* 1(1981): 275-89.